

Economen en economisch gedrag

De economie kent een aantal tamelijk los van elkaar staande theorieën met sterke assumpties die blootstaan aan kritiek wegens vertekende uitkomsten en irrelevantie voor de beleidspraktijk. Bij de inventarisatie van de systematische variabelen is wisselwerking tussen theorie en empirie noodzakelijk, evenals integratie van de verschillende economische theorieën en uiteindelijk integratie van economie en de overige sociale wetenschappen.

De theoretische micro-economie heeft vele gezichten. De belangrijkste benadering is ongetwijfeld de neoklassieke. Voor wat betreft consumentengedrag gaat deze benadering uit van een soeverein individu dat zijn nut maximaliseert onder een budgetrestrictie. Dit individu beschikt over volledige informatie en handelt consistent op grond van stabiele preferenties (zie de belangrijkste leerboeken, zoals Mas-Colell et al., 1995). Naast deze gedragsveronderstellingen worden aannames gedaan om langs analytische, wiskundige, weg verklaringen en voorspellingen van gedrag te genereren. Maar de veronderstellingen zijn rigoreus en leiden tot vergaande abstractie van de werkelijkheid, met onder andere beperkte relevantie voor het beleid als gevolg (Rol, 2008). Bovendien draagt de neoklassieke theorie bij aan de economisering van de samenleving en aan de uitholling van normen en sociaal kapitaal (Bovenberg en Van de Klundert, 2006; McElroy et al., 2008). De neoklassieke theorie ligt dan ook al meer dan een halve eeuw onder vuur, wat aanleiding heeft gegeven tot vele uitbreidingen, verfijningen en alternatieve theorieën. Zonder volledigheid na te streven noemen wij hieronder de volgende hoofdpunten van kritiek en de daarop gebaseerde alternatieve theorieën.

Hoofdpunten van kritiek

Ten eerste, beperkte informatie en begrensde rationaliteit. Reeds in 1957 stelde Simon (1957) het axioma van nutsmaximalisatie en volledige informatie ter discussie. Volgens hem moet uitgegaan worden van, wat hij noemt, *satisficing* gedrag omdat een agent beperkt rationeel is, zowel in ontologische als in cognitieve zin. Ontologisch omdat niet alles in de werkelijkheid gekend kan worden, cognitief omdat een agent in onzekerheid verkeert en slechts beschikt over beperkte informatie en beperkte informatieverwerkingsmogelijkheden (Stillings et al., 1995). In werkelijkheid identificeert een agent in een heuristisch zoekproces met een simpele stop-regel een beperkt aantal keuzealternatieven. Bij zijn

uiteindelijke keuze stelt hij zich tevreden met een lager niveau dan het theoretisch maximaal haalbare. Ook het axioma van constante en stabiele preferenties is sterk bekritiseerd. Akerlof (1991) bijvoorbeeld wijst op het feit dat agenten inconsistente voorkeuren hebben waarvan zij zich niet bewust zijn, met als gevolg dat zij systematische fouten maken bij het maximaliseren van hun nutsfunctie. Sen (1987), ten slotte, stelt het axioma van het louter op zichzelf gerichte individu ter discussie en wijst op het sociale karakter van de economische agent in wiens nutsfunctie de consumptie van derden een factor van belang is. De eigenschappen van sociale cohesie, solidariteit, altruïsme en andere gemeenschapsbegrippen ondermijnen het methodologisch individualisme waar een groot deel van de (neoklassieke) economie op is gebaseerd (Fehr en Fischbacher, 2003). Ondanks bovenstaande (en onderstaande) kritiek wordt de neoklassieke theorie nog steeds het meest gehanteerd in het hedendaagse theoretische onderzoek en onderwijs, getuige onder andere de leerboeken.

Ten tweede, veronachtzaming van instituties. Naast de neoklassieke theorie heeft zich de (nieuwe) institutionele economie ontwikkeld, die zich toelegt op de bestudering van instituties als determinanten van economisch gedrag. North (1990) definieert instituties als beperkingen aan het menselijke gedrag teneinde interactie te bevorderen. Hij onderscheidt formele instituties, te weten wetten en eigendomsrechten, en informele instituties, zoals sociale, ethische en religieuze normen. Bovenberg en Van de Klundert (2006) wijzen erop dat instituties bepalen welk gedrag gerespecteerd wordt, waardoor ze een belangrijke rol spelen bij de regulering en coördinatie van het intermenselijke verkeer. Daarmee leggen instituties, net als de budgetrestrictie, beperkingen op aan het gedrag van economische agenten. Tegelijkertijd zijn ze echter een vorm van sociaal kapitaal (Bovenberg en Van de Klundert, 2006), waardoor zij extra mogelijkheden bieden aan agenten om hun fysieke en mentale tekortkomingen te overstijgen.

Ten derde, percepties, verwachtingen en gewoonten. De (cognitieve) psychologie leert dat het menselijke gedrag, ook het economische, bepaald wordt door percepties, verwachtingen en gewoonten. Het inzicht dat psychologische factoren van cruciale betekenis zijn voor een goed begrip en adequate verklaring van economisch gedrag heeft ertoe geleid dat naast de neoklassieke theorie en de nieuwe institutionele theorie, gedragseconomie (*behavioural*

HENK FOLMER, RENE JORNA EN MENNO ROL
De auteurs zijn verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen

economics) als belangrijke stroming tot ontwikkeling is gekomen. Gedragseconomisch onderzoek heeft uitgewezen dat percepties sterk kunnen afwijken van begrippen zoals die in de neoklassieke standaardtheorie gedefinieerd worden. De reden is dat de neoklassieke theorie veronderstelt dat de economische agent slechts geïnteresseerd is in de uitkomst in de eindsituatie, terwijl gedragseconomisch onderzoek heeft uitgewezen dat het nut ontleend wordt aan de verandering ten opzichte van de status-quo (Knetsch, 2000). Bovendien hanteert een economische agent volgens de gedragseconomie twee verschillende beoordelingssystemen: een intuïtief en een rationeel systeem (Kahneman, 2003). Het gevolg is dat de neoklassieke economie niet bij machte is bepaalde verschijnselen te verklaren, zoals dat de gemiddelde prijs die proefpersonen vragen bij de verkoop van een lot, twee tot vier maal zo hoog is als de prijs die zij hebben betaald bij aanschaf ervan (Borges en Knetsch, 1998). Soortgelijke resultaten zijn op tal van andere terreinen gevonden, zoals in het cognitieonderzoek naar kansen, schattingen, percepties en oordelen (Kahneman *et al.*, 1982). Alle vormen van economisch gedrag zijn tevens psychologisch (en sociologisch) van aard. Ook in de neoklassieke theorie spelen percepties en verwachtingen een belangrijke, zij het impliciete, rol. Verschijnselen aangeduid door neoklassieke begrippen als marginale baten, marginale kosten en hun gelijkheid worden direct of indirect beïnvloed door percepties en verwachtingen.

Implicaties van meerdere theorieën

In navolging van onder andere Friedman (1953) verwijzen economen ter verdediging van hun zeer abstracte theorieën naar de complexiteit van de sociale en economische werkelijkheid en de noodzaak vereenvoudigingen aan te brengen om het domein van onderzoek hanteerbaar te maken. Een abstracte theorie is gemakkelijker te hanteren dan een theorie die met zeer veel aspecten tegelijk rekening probeert te houden. De cruciale vraag in dit verband is hoever men kan gaan met abstraheren en of de theoretische micro-economie met haar opsplitsing in naast elkaar levende theorieën niet te ver is doorgeschoten.

Immers, ieder der bovengenoemde theorieën is een abstracte theorie die een bepaald aspect van het economisch gedrag belicht waarbij andere aspecten buiten beschouwing worden gelaten. Een consequentie is dat men verschillende antwoorden krijgt op één en dezelfde onderzoeksvraag, al naar gelang de theorie die men hanteert. Zo wordt volgens de neoklas-

---

Een consequentie is dat men verschillende antwoorden krijgt op één en dezelfde onderzoeksvraag, al naar gelang de theorie die men hanteert

neiging om alleen die gegevens uit de wetenschap te gebruiken die hun vooroordelen bevestigen of hun politieke belangen het beste dienen. Zo beroepen de voorstanders van versoepeling van het ontslagrecht zich op de neoklassieke theorie die leert dat er ter bevordering van de welvaart zo weinig mogelijk beperkingen opgelegd dienen te worden aan de vrije werking van vraag en aanbod. De tegenstanders daarentegen bedienen zich van elementen uit de institutionele theorie en gedragseconomie waarin niet alleen de bescherming van de werknemer maar ook de voordelen van baanzekerheid en de daaruit resulterende loyaliteit jegens de werkgever centraal staan. Iets soortgelijks doet zich voor bij de discussie over de topinkomens. Voorstanders van aftopping maken gebruik van elementen uit de institutionele theorie en gedragseconomie, zoals aantasting van normen en waarden, van gevoelens van gelijkheid en rechtvaardigheid, slechte voorbeeldwerking en imitatie. Met behulp van deze begrippen leiden zij af dat voortzetting van de huidige praktijk een verantwoorde loonontwikkeling kan ondermijnen. De tegenstanders daarentegen bedienen zich van neoklassieke argumenten als de vrije werking van vraag en aanbod en het bestaan van een wereldmarkt voor topmanagers met als uitkomst dat aftopping zal leiden tot een verslechtering van het vestigingsklimaat.

Op de tweede plaats leidt theoretische fragmentatie tot *omitted variable bias* bij empirisch onderzoek. Immers, indien een empirisch model gebaseerd wordt op een deeltheorie (bijvoorbeeld de neoklassieke), en de andere theorieën (bijvoorbeeld de institutionele) genegeerd worden, dan blijven belangrijke systematische verklarende variabelen buiten beschouwing. Uit de standaardleerboeken econometrie volgt dat in dat geval de schatter van de coëfficiënten van de variabelen die wel zijn opgenomen in het empirisch model (bijvoorbeeld de neoklassieke) vertekend zijn (*biased*), tenzij de weggelaten variabelen (bijvoorbeeld de institutionele) ongecorrleerd zijn met de variabelen die wel zijn opgenomen. Bovendien zijn toetsen met betrekking tot de coëfficiënten van de opgenomen variabelen in een onvolledig gespecificeerd model vertekend. Zoals bekend, zijn de systematisch verklarende variabelen in economische modellen afkomstig uit de verschillende theorieën zelden ongecorrleerd.

Ieder der theorieën afzonderlijk biedt hierdoor onvoldoende verklaring voor individueel gedrag en onvoldoende basis voor de specificatie van empirische modellen, zelfs als globale benadering. Ook ter verklaring van geaggregeerd gedrag voldoet een afzonderlijke theorie niet, omdat de tekortkomingen systematisch zijn en op geaggregeerd niveau niet tegen elkaar wegvallen.

sieke theorie koopgedrag vooral bepaald door prijs en kwaliteit. De institutionele theorie zal bij de verklaring en voorspelling van koopgedrag naast prijs en kwaliteit een breder scala van factoren beschouwen, namelijk die welke voortvloeien uit de positie die het individu inneemt in sociale netwerken, zoals de vriendengroep waartoe men behoort. In de gedragseconomie ten slotte staan psychologische aspecten, zoals de behoefte aan herkenning, erkenning en prestige, centraal.

Wat zijn de implicaties van de naast elkaar bestaande theorieën en de daaruit resulterende verschillende, en onderling soms strijdige, antwoorden op één en dezelfde onderzoeksvraag? Op de eerste plaats: verwarring en een voor-elk-wat-wils-pakket, waarbij beleidsmakers en politici zich vrij voelen te gebruiken wat van hun gading is. Immers, politici hebben de

---

Ieder der theorieën afzonderlijk biedt hierdoor onvoldoende verklaring voor individueel gedrag

Integratie der theorieën

Uit het voorgaande volgt dat voor een goed begrip en adequate verklaring van economisch gedrag een theorie vereist is waarbij het geheel, in plaats van een deelverzameling, van de systematische, gedragsbepalende factoren in ogenschouw wordt genomen. In tegenstelling tot de natuurwetenschappen, waarin integratie van verschillende theorieën centraal staat, speelt dit thema in de economie geen of een beperkte rol. Ook verschilt de economie in dit opzicht van de sociologie en de psychologie, waar vanwege de sterke wisselwerking tussen theorie en

empirie in principe alle systematische gedragsbepalende factoren in beschouwing worden genomen.

Empirisch sociologisch of psychologisch onderzoek begint met een conceptueel model, dat wil zeggen een denkraam bestaande uit een aantal theoretische noties en begrippen als tentatief antwoord op de onderzoeksvragen (De Groot, 1961; Segers, 1999). Het conceptueel model heeft betrekking op de onderzoekseenheden, de selectie van relevante variabelen en de specificatie van relaties tussen deze variabelen. Het doet dienst bij de selectie en specificatie van de relevante aspecten van het te onderzoeken probleem, het vormt de leidraad bij de keuze van de meest geschikte onderzoeksmethoden en het dient als interpretatiekader van de gevonden resultaten. Via literatuurstudie, interviews met sleutelinformanten, observatie en experimenten vindt een eerste empirische analyse plaats, gevolgd door aanpassing van het conceptueel model, dat vervolgens nader geanalyseerd wordt in een vooronderzoek, wat weer leidt tot een verdere bijstelling van het conceptueel model. In de laatste fase wordt het uiteindelijke conceptuele model getoetst in een survey of op basis van een bestaande dataset. De resultaten van het uiteindelijke onderzoek worden gebruikt ter bijstelling van de oorspronkelijke theorie, waarna idealiter een volgende fase van de empirische cyclus start (De Groot, 1961; Segers, 1999). In de economie daarentegen leiden theorie en empirie tamelijk onafhankelijke levens van elkaar (Hamminga, 1983; 99–103). Globale theorieën worden vaak niet of slechts gedeeltelijk empirisch getoetst en empirische gegevens leiden tot onvoldoende aanpassing van de theorie.

In de moderne sociologie staat het sociale rationaliteitsmodel centraal als theoretisch kader. In navolging van Simon (1957) gaat het uit van een cognitief plausibele, sociale agent met beperkte rationaliteit. Een belangrijke uitwerking van het model is RREEMM van Lindenberg (2001a, b) dat alle elementen van alle bovengenoemde economische theorieën omvat. Soortgelijke opmerkingen gelden ten aanzien van de actormodellen in de cognitiewetenschap (Newell, 1990; Anderson en Lebiere, 1998). Voor wat betreft de integratie van de verschillende theorieën kunnen economen te rade gaan bij hun zusterdisciplines.

Conclusie

De economie kent een aantal tamelijk los van elkaar staande theorieën met sterke assumpties die blootstaan aan kritiek wegens vertekende uitkomsten en irrelevantie voor de beleidspraktijk. De vertekening en irrelevantie zijn het gevolg van een hoge mate van abstractie waarbij wezenlijke gedragsbepalende variabelen buiten beschouwing blijven. In alle wetenschappen wordt geabstraheerd en wordt gebruikgemaakt van idealiserende (*ceteris paribus*) clausules. Echter, deze moeten voortdurend empirisch getoetst worden op basis van hun verklarings- en voorspelkracht (Rol, 2008). Uit de boven beschreven stand van zaken is te herleiden dat dit in de economische wetenschap in onvoldoende mate gebeurt. Het voorgaande betekent niet dat letterlijk alle details in de economische analyse betrokken moeten worden. In dit verband is het uit de econometrie bekende onderscheid tussen systematisch verklarende variabelen en storingstermen relevant. Bij de inventarisatie van de systematische variabelen is wisselwerking tussen theorie en empirie noodzakelijk, evenals integratie van de verschillende economische theorieën en uiteindelijk integratie van economie en de overige sociale wetenschappen. Blijft de economie wat betreft integratie en empirische toetsing van abstracte theorieën in gebreke, dan moet de vraag of economen economisch gedrag kunnen verklaren ook over enkele decennia nog steeds negatief beantwoord worden.

LITERATUUR

- Akerlof, G.A. (1991) Procrastination and obedience. *American Economic Review*, 81(2), 1–19.
- Anderson, J.R. en C. Lebiere (1998) *The atomic components of thought*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Borges, B.F.J. en J.L. Knetsch (1998) Tests of market outcomes with asymmetric valuation of gains and losses: Smaller gains, fewer trades, and less value. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 33(2), 185–93.
- Bovenberg, A.L. en T.C.M.J. van de Klundert (2006) ChristenUnie - Christelijke traditie en neo-klassieke economie in gesprek. *ESB*(91)4498 S, 21–25.
- Fehr, E. en U. Fischbacher (2003) The nature of human altruism. *Nature*, 425, 785–791.
- Friedman, M. (1953) *The methodology of positive economics, introduction of Essays in Positive Economics*. Chicago: UCP.
- Groot, A.D. de (1961) *Methodologie*. Amsterdam: Mouton.
- Hamminga, B. (1983) *Neoclassical theory structure and theory development*. Berlin: Springer.
- Kahneman, D. (2003) Maps of bounded rationality. Psychology for behavioural economics. *American Economic Review*, 93(5), 1449–1475.
- Kahneman, D., P. Slovic en A. Tversky (1982) *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. New York: Cambridge University Press.
- Knetsch, J.L. (2000) Environmental valuation and standard theory. In: Tietenberg, T. en H. Folmer (red.) *The international yearbook of environmental and resource economics 2000/2001*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Lindenberg, S.M. (2001a) Social rationality as a unified model of man (including bounded rationality). *Journal of Management and Governance*, 5(3-4), 239–251.
- Lindenberg, S.M. (2001b) Intrinsic motivation in a new light. *Kyklos*, 54(2-3), 317–342.
- Mas-Colell, A., M.D. Whinston en J.R. Green (1995) *Microeconomic theory*. New York: Oxford University Press.
- McElroy, M.W., R.J. Jorna en J.M.L. van Engelen (2008) Sustainability quotients and the social footprint. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management* (te verschijnen).
- Newell, A. (1990) *Unified theories of cognition*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- North, D.C. (1990) *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Rol, M. (2008) Idealization, abstraction, and the policy relevance of economic theories. *Journal of Economic Methodology*, te verschijnen.
- Simon, H. (1957) *Models of man. Social and rational*. New York: Wiley.
- Segers, J. (1999) *Methoden voor de maatschappijwetenschappen*. Assen: Van Gorcum.
- Sen, A. (1987) *On ethics and economics*. Oxford: Basil Blackwell.
- Stillings, N.A., S.W. Weisler, C.H. Chase, M.H. Feinstein, J.L. Garfield en E.L. Rissland (1995). *Cognitive science: An introduction*. Boston: The MIT Press.